

ادیان و محیط زیست

مروری بر مجموعه ۹ جلدی «ادیان جهان و محیط زیست»^۱

محسن حدادی

لایتناهی معنوی یا پوروشا (Purusa) رو می‌آورند. در عین حال در هندوئیسم سنت‌های متعددی وجود دارد که بعضی رودخانه‌ها، کوه‌ها و جنگل‌ها را مقدس می‌شمارد. علاوه بر این الهیات هندویی در مفهوم لایلا (Lila) (نقش خالقیت خدایان)، جهان را پدیدم‌ای خلق شده توسط قوای آسمانی می‌داند. همین تضاد بین بریدن از جهان (مادی) و از سوی دیگر تایید و تصدیق آن در بودیسم هم وجود دارد. بعضی مکاتب بودیسم تراودهای، بر ترک تعلق از جهان گذرای پر از رنج (Samsara) به هفتگام مراقبه تاکید می‌کنند تا در نیروانا (Nirvana) به رهایی برسند. از سوی دیگر مکاتب مهائاتهای در بودیسم مانند هوآین (Hua-Yen) بر پیوند درونی واقعیت تاکید می‌کنند و آن را به یک رشته جواهر متعلق به ایندرا (Indra) تشبیه می‌کنند که هر قطعه جواهر منعکس‌کننده دیگر قطعات در جهان است. همچنین باغ‌های فرقه ذن در شرق آسیا بیانگر کمال ذات بودا (Tathagatagarbha) در جهان طبیعی است. در سال‌های اخیر، بودیسم متمایل به امور اجتماعی، در حفاظت از محیط زیست هم در آسیا و هم در امریکا فعال بوده است.

سنت‌های شرق آسیایی کنفوسیائیسم و تائوئیسم به‌نوعی جزو حمایت‌کننده‌ترین ادیان از حیات این‌جهانی به شمار می‌روند. ارتباط منسجم بین خدا، انسان و جهان‌های طبیعی، این سنت‌های دینی را به‌مثابه جهان‌بینی انسان‌مدارانه معرفی می‌کند. در این ادیان، آنچنان‌که در سنت‌های ابراهیمی بر مساله ماوراء (تعالی) تاکید می‌شود هیچ اصراری بر این امر وجود ندارد؛ بلکه نوعی کیهان‌شناسی مبتنی بر تداوم خلقت که به‌واسطه تغییرات فعالانه و پیوسته طبیعت در طی فصول و چرخه

«ریشه‌های تاریخی بحران زیست‌محیطی معاصر»، سه دین ابراهیمی اسلام، مسیحیت و یهودیت را مسئول این معضلات زیست‌محیطی کنونی اعلام نمود. وایت معتقد است که تاکید فراوان این ادیان بر غلبه خداوند بر آن و سلطه انسان بر طبیعت منجر به تحقیر طبیعت شده و در نتیجه تخریب محیط زیست به خاطر اهداف منفعت‌طلبانه بشر رخ داده است.

با نگاه به جهان‌بینی‌های مبتنی بر ادیان ابراهیمی، درمی‌یابیم که سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام، اخلاقیاتی انسان‌مدار^۲ را بنا نهاده‌اند. بنابراین طبیعت از دیدگاه این ادیان در درجه دوم اهمیت قرار دارد. از سوی دیگر با بررسی دقیق‌تر مشاهده می‌کنیم که منابعی غنی از دیدگاه‌های مثبت درباره محیط زیست در سنت عهد عتیق، در الهیات مقدس، در مسیح‌شناسی مبتنی بر تجسد^۳ مسیح و در مفهوم خلیفه‌الله بودن انسان در قرآن وجود دارد. سنت عهد عتیق حاوی تعهداتی است که نسبت به همه موجودات وجود دارد. تجسد مسیح بر این فرضیه متکی است که از آنجایی که خداوند در شخص مسیح متجسد شد کل نظام هستی را می‌توان مقدس شمرد و بالاخره مفهوم خلیفه خدا بودن انسان بر روی زمین نشان می‌دهد که انسان برتری‌ها، مسئولیت‌ها و الزامات خاصی نسبت به طبیعت دارد.

در هندوئیسم اگرچه تاکید زیادی بر اجرای درمه یا تکلیف دینی می‌شود، هننوان در زندگی این‌جهانی میل شدیدی به موکشه (Moksa) یا رهایی از دنیای رنج یعنی سمساره (Samsara) دارند. برای تسکین این رنج، افراد از طریق ریاضت روحی و مراقبه، از جهان مادی یا پرکرتی (Prakrti) دل برمی‌کنند و به سوی جهان

مقدمه

چالش‌های بزرگ ناشی از بحران زیست‌محیطی، در جنبه‌های پیچیده و به‌هم‌پیوسته خود همواره مورد بحث بوده است. انفجار جمعیت، نابودی منابع، مصرف بیش از اندازه، گسترش فقر، آلودگی شدید و صنعتی شدن افسارگسیخته، به‌ظاهر چالش‌های بزرگی را پیش روی صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران حفظ محیط زیست می‌گذارد. آنچه نیاز به آن هر روز بیش از پیش مشخص می‌شود اصلاح رابطه انسان با زمین است. یک راهکار برای تجدید توازن طبیعت جست‌وجو در جهان‌بینی‌هایی است که حاوی اندیشه توازن و رابطه دوجانبه هستند.

بسیاری از مردم، هنگامی که سخن از بحران‌های زیست‌محیطی و رابطه آن با دین، به میان می‌آید نسبت به دوران‌های پیشین که به‌ظاهر پیچیدگی کمتری داشت و پرسشگری از عقاید و اعمال دینی تا بدین حد با بی‌پروایی همراه نبود، احساس دلنگی می‌کنند.

یکی از چالش‌های پیش روی ادیان چگونگی روبرو شدن با بحران زیست‌محیطی است که بسیاری معتقدند بر اثر ماتریالیسم بی‌حسومرز، عرفی شدن و صنعتی شدن لجام‌گسیخته در جوامع امروزی پدید آمده است. درواقع بعضی معتقدند که جدا کردن دین از زندگی سکولار می‌تواند یکی از علل عمده این معضل باشد.

از سوی دیگر دانشمندانی چون آرنولد توین‌بی (Arnold Toynbee) و لین وایت (White Lynn) معتقد به نقش منفی ادیان توحیدی در این بحران، هستند. لین وایت متخصص تاریخ قرون وسطی و استاد برجسته دانشگاه‌های پرینستون، استانفورد و کالیفرنیا، امریکا در سال ۱۹۶۷ در مقاله‌ای جنجالی برانگیز با عنوان

حیات به وجود می‌آید مورد تأیید و تأکید این ادیان است. این کیهان‌شناسی منسجم بر فلسفه «چی» (Chi) که به معنای نیروی مادی است مبتنی شده که این فلسفه، خود پایه‌گذار شناخت و ارزشیابی رابطه عمیق ماده و روح است. هماهنگ بودن با طبیعت و دیگر انسان‌ها همراه با توجه خاص به تائو (طریقت) هدف تربیت فردی در دو دین کنفوسیوسی و تائوئیسم است.

اقوام سرخپوست، در حالی که کیهان‌شناسی‌های زیست‌محیطی خاص خود را دارند بر بعضی موارد باعث بروز خسارت‌های زیست‌محیطی در مقیاس محلی از طریق بعضی شعار خود و یا کشاورزی غیراصولی شدند. با این حال بیشتر اقوام سرخپوست دارای گونه‌ای از اخلاقیات زیست‌محیطی هستند که در جهان بینی آنها منعکس شده است. این امر در تعهدات پیچیده و متقابل پیرامون تفسیر حیات و جمع‌آوری منابع که رابطه اجتماع را با زیست‌بوم محلی آنها مشخص می‌کند، مشهود است.

دیدگاه‌های دینی مبتنی بر شیوه زندگی سرخپوستان دربرگیرنده احترام به منابع غذا، پوشاک و سرپناه است که طبیعت برای آنها فراهم می‌کند. شکرگزاری خالق و نیروهای روحانی در خلقت در مرکز بیشتر سنت‌های سرخپوستی قرار دارد. تقویم‌های آیینی بیشتر اقوام سرخپوست به‌دقت با حوادث فصلی مانند صنایع پرندگان مهاجر در حال بازگشته شکوفه دادن بعضی درختان، حرکت خورشید و تغییرات ماه هماهنگ شده است.

اکنون مسائلی که پس از بررسی ادیان جلوه‌گر می‌شود این است که بیشتر ادیان جهان در مورد خودکشی و قتل انسان‌ها و یا سقط جنین ممنوعیت‌هایی اخلاقی وضع کرده‌اند اما هیچ تحریمی درباره کشتن طبیعت و نابودی زمین وجود ندارد. ما به‌شدت نیازمند کشف آن دیدگاه‌های جامع کیهان‌شناسانه و اخلاقیات زیست‌محیطی‌ای هستیم که عرصه را بر تخریب‌کنندگان طبیعت تنگ سازد.

اکنون بیش از سه دهه است که اندیشمندان دین‌پژوه و دانشمندان محیط زیست، آثار برجسته‌ای را در زمینه رابطه دین و زیست‌بوم انجام داده‌اند و سری کتاب‌های مورد بحث ما از کاملترین این تحقیقات به شمار می‌رود. مجموعه کتاب‌هایی که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد ادیان جهان و آموزه‌های زیست‌محیطی آنها را بررسی می‌کند. قصد مدیران این پروژه این است که حوزه مطالعاتی جدیدی را در دین‌پژوهی پدید آورند که به اخلاقیات زیست‌محیطی معاصر کمک کند.

این مجموعه کتاب حاصل تحقیقاتی است که در مرکز مطالعات ادیان جهانی دانشگاه هرورد طی سال‌های ۹۶ تا ۹۸ میلادی به انجام رسیده است. مدیران این پروژه خانم مری اولین تاکر^۴ و جان گریم^۵ بودند که همراه با گروهی از متخصصان مسئولیت این کار را بر عهده

داشتند. این طرح عظیم از همکاری مستقیم بیش از ۶۰۰ تن از محققین، رهبران دینی و متخصصان محیط زیست از سرتاسر جهان بهره گرفته است. کنفرانس‌هایی که این مجموعه بر اساس آنها تهیه شده است توسط مرکز مطالعات ادیان جهانی دانشگاه هاروارد سازماندهی شده و از همکاری دانشگاه باکتل (Bucknel) و مرکز «مطالعه زندگی و محیط زیست جامعه انسانی آمریکا» برخوردار بوده است.

مجموعه کتاب‌های «ادیان جهان و محیط زیست» نه دین بزرگ را در مجلداتی جداگانه مورد بررسی قرار می‌دهد. این مجموعه که در اینجا بر اساس تاریخ انتشار کتاب‌ها معرفی می‌شوند شامل این آثار است:

۱- کتاب بودیسم و محیط زیست (پیوند با اعمال)

این کتاب در سال ۱۹۹۷ میلادی به سرپرستاری مری اولین تاکر و دانکن ریوکن ویلیامز^۶ در پانصدون صفحه به چاپ رسید. در بخشی از معرفی این کتاب می‌خوانیم: «با توجه به چالش‌های موجود که بر اثر بحران‌های زیست‌محیطی به وجود آمده است، تعالیم

آیین بودایی در مورد ارتباط درونی همه اشکال حیات می‌تواند در بازیابی رابطه متقابل و منطقی انسان با طبیعت بسیار موثر باشد. در این مجموع بیست دین‌پژوه و کارشناس محیط زیست دیدگاه‌های بودیسم را درباره شبکه پیچیده حیات بررسی می‌کنند. نویسندگان، بر جنبه‌های سنتی بودیسم که می‌تواند در شکل‌دهی اخلاقیات زیست‌محیطی کارآمد مفید باشد تأکید می‌کنند و نمونه‌هایی از پروژه‌های بودایی را که در آسیا و ایالات متحده در جهت حمایت از محیط زیست اجرا گردیده است ارائه می‌دهند.

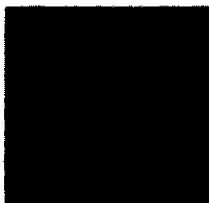
عنوان سرفصل‌های این کتاب که هر یک چندین مقاله را دربر می‌گیرد عبارت‌اند از:

- (۱) مرور کلی: دست‌بندی موضوعات (۲) بودیسم تراواده و محیط زیست: الگوی تایلند (۳) بودیسم مه‌ایانه و محیط زیست: مورد ژاپن (۴) بودیسم و حیوانات در هند و ژاپن (۵) دُن بودیسم: معضلات و چشم‌انداز آینده (۶)

بودیسم امریکایی: تشکیل جوامع زیست‌محیطی (۷) کاربردهای جهان‌بینی زیست‌محیطی بودیسم (۸) مسائل نظری و روش‌شناختی در بودیسم.

۲- کنفوسیائیسم و محیط زیست (رابطه آسمان، زمین و انسان)

این اثر به سرپرستاری مری اولین تاکر و جان اچ. برترانگ^{۱۰} در سال ۱۹۹۸ و در چهارصدویست صفحه منتشر شده است. سرفصل‌های اصلی مجموعه مقالات آن به این ترتیب است:

(۱) طبیعت نقد^{۱۱} (۲) زمینه پاسخ^{۱۲} (۳) منابعی عقلانی از چین، کره و ژاپن (۴) تاملات فلسفی (۵) از اصول پردازی تا عمل.

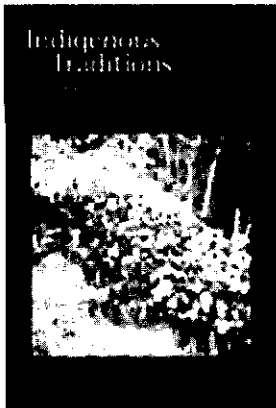
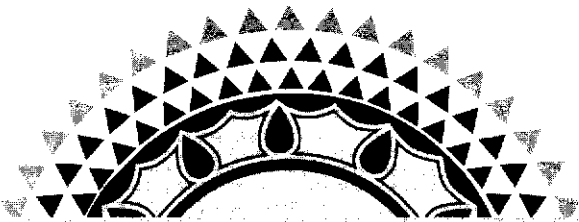
یکی از منتقدین درباره این اثر چنین گفته است: «این کتاب ارزش بسیار فراوانی دارد. کنفوسیائیسم یکی از غنی‌ترین و در عین حال مغفول‌ترین منابع موثر در پیش زیست‌محیطی است و باید در بحث‌های بین‌فرهنگی و در تاملات زیست‌محیطی به اندازه بودیسم و ادیان بومی آمریکا، مورد توجه قرار گیرد.

۳- مسیحیت و محیط زیست (جست‌وجوی بهروزی برای زمین و انسانها)

این کتاب تحت نظارت دیتر. تی. هسل^{۱۴} و رزماری رادفور وریتر^{۱۵} در سال ۲۰۰۰ میلادی، در هفتصدویست صفحه چاپ شده است. این اثر شامل مجموعه مقالاتی، با موضوعات زیر است:

- (۱) پلر، پسر، روح‌القدس از دیدگاه زیست‌محیطی
- (۲) بینش، رسالت انسانی و فضایل برای اجتماع زمینی
- (۳) مسائل عمومی و خاص در اخلاقیات و معنویت
- (۴) به سوی امنیت و پایداری جهانی (۵) سنت مسیحی برای محیط زیست و عدالت.

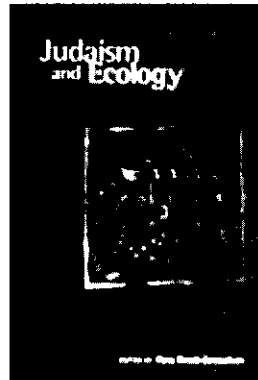
سنت‌های مسیحی چه کمکی می‌تواند به تضمین سعادت آینده زمین بکنند؟ به همان میزان که زمین گرم‌تر، طوفانی‌تر، نامتعادل‌تر، پرجمعیت‌تر و از عدالت دورتر

صفحه عرضه شد. نویسندگان این اثر تعامل تائوئیسم و محیط زیست را با نگاهی به شاخصه‌های نظری و تاریخی‌ای که رویکرد این دین را به محیط زیست بی‌ریزی کرده است، بررسی می‌کنند. همچنین آنها به تحلیل دیدگاه‌های متون دینی تائویی در زمینه وسیع فرهنگ چینی می‌پردازند تا موضوعات اساسی موجود در متون کلاسیک را روشن کنند.

۷- جینیسم و محیط زیست (عدم آزار) در شبکه حیات) ۲۸

این کتاب زیر نظر کریستوفر کی چاپل در سال ۲۰۰۲ میلادی و در ۳۰۴ صفحه به چاپ رسیده است. آیین دوهزاروپانصدساله جینیسم که بر «عدم آزار» به‌مثابه تنها

راه نجات انسان‌ها تاکید می‌کند، جهان‌بینی‌ای را ارائه می‌دهد که ظاهراً با اهداف فعالیت زیست‌محیطی هماهنگ است. اما آیا جینیسم می‌تواند نوعی محیط زیست‌گرایی جامعه‌محور را بدون فناکردن اصول زاهدانه و سنت معنوی خود بپذیرد؟

۸- یهودیت و محیط زیست (جهان مخلوق و کلمه وحیانی) ۲۹

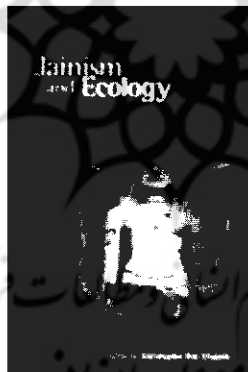
این کتاب تحت نظر حوا تیروش ساموئلسون^{۳۰} در ۶۲۰ صفحه و در سال ۲۰۰۲ میلادی به بازار نشر وارد گردید.

که چگونه مفاهیم سنتی ناظر به طبیعت، در متون کلاسیک می‌تواند الهام‌بخش یا مانعی در ایجاد رابطه دوستانه بین هندوهای امروزی و محیط زیست باشد. آنها بعضی از دیدگاه‌های مردم عادلی را در حمایت از محیط زیست توصیف می‌کنند. سرفصل‌های عمده این کتاب شامل این عناوین است:

- ۱) بنیان‌های فرهنگی: مفاهیم سنتی هندوها درباره طبیعت
- ۲) فلسفه گاندی و پیدایش نوعی اخلاقیات زیست‌محیطی سرخوستی - هندی
- ۳) جنگل‌ها در متون و سنت‌های کلاسیک
- ۴) تقلس جاری و بی‌حرمتی مخاطره‌آمیز: رودخانه‌های یامونا^{۱۹}، گنگا^{۲۰} و نرمله^{۲۱}
- ۵) آیا متون و اعمال آیینی هندی می‌تواند به اشاعه آگاهی زیست‌محیطی کمک کند؟

۵- سنت‌های سرخوستی و محیط زیست: پیوند کیهان‌شناسی و جامعه ۳۲

این کتاب تحت نظارت جان گریم در سال ۲۰۰۱ میلادی و در ۸۲۴ صفحه منتشر گردیده است. نویسندگان که جمعی از محققان سرخوست و نیز دانشمندان غیرومی و فعالان زیست‌محیطی هستند، به مسائل مهمی که جوامع سرخوستی با آن مواجهند مانند تهدید قلمرو

زندگی خود و مقاومت در برابر آن، جهانی شدن بازار و رسانه‌ها و حفظ موجودات در معرض انقراض می‌پردازند. این کتاب با مواجه کردن خواننده با ارزش‌های بسیار والای انسانی و زیست‌محیطی سرخوستان در عصر جهانی شدن، اشکال خلاقانه مقاومت آنها را در برابر این معضلات می‌ستاید.

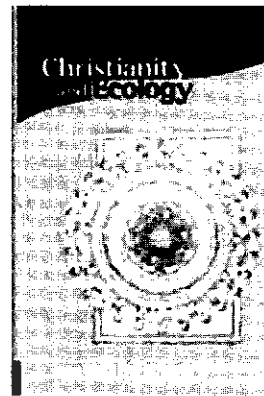
فصول اصلی این کتاب عبارت‌اند از:

- ۱) جوامع پراکنده
- ۲) کیهان‌شناسی‌های پیچیده
- ۳) جهان‌بینی‌های مستحکم
- ۴) مقاومت و نوزایی
- ۵) زیست‌بوم‌های رهاشده.

۶- تائوئیسم و محیط زیست: (راه‌هایی در چشم‌اندازی نامتناهی) ۳۳

این اثر در سال ۲۰۰۱ میلادی تحت سرپرستی لیو زیائوگان^{۳۴}، جیمز میلر^{۳۵} و ان. جی. گیراردت^{۳۶} در ۳۷۶

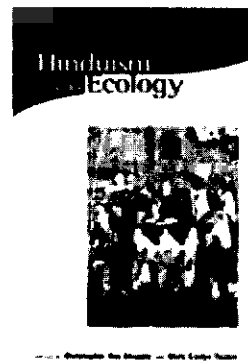
می‌شود، تعداد فزاینده‌ای از متکلمان و علمای اخلاق مسیحی، به چالش‌های زیست‌محیطی می‌پردازند. این کتاب جامع که جزئی از مجموعه کتاب‌های «ادیان جهان و محیط زیست» است به ما گوشزد می‌کند که باید با رویکردی جدید به الهیات مسیحی بنگریم و با کمک اخلاق ناظر به عدالت زیست‌محیطی، به تلاشی همگانی

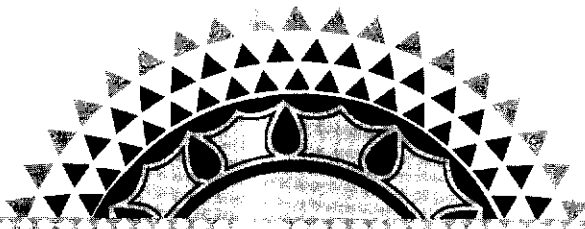
در راه بازسازی محیط زیست اقدام کنیم. نویسندگان این کتاب که طیف وسیعی از اندیشمندان پروتستان، کاتولیک و ارتدوکس را تشکیل می‌دهند، از موضوعات بحث‌انگیزی پرده برمی‌دارند که منجر به غفلت و سوءاستفاده از محیط زیست گردیده و درعوض دیدگاه‌های سازنده‌ای را طرح می‌کنند که در تأمین عدالت زیست‌محیطی و زندگی اجتماعی توأم با مسئولیت‌پذیری، موثر است.

۴- محیط زیست و هندوئیسم (فصل مشترک زمین، آسمان و آب) ۱۶

این کتاب چهارمین اثر از مجموعه ادیان جهان و محیط زیست به شمار می‌رود و تحت سرپرستی کریستوفر کی چاپل^{۱۷} و مری اولین تاگر در سال ۲۰۰۰ میلادی و در ۶۵۶ صفحه به چاپ رسیده است.

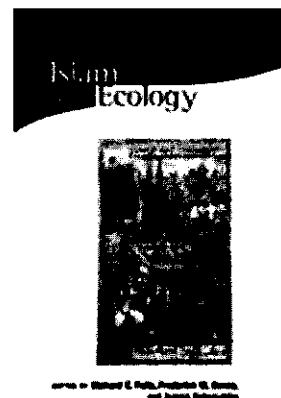
این اثر، نقش سنت چندوجهی هندوئیسم را در توسعه آگاهی‌های زیست‌محیطی در هند نشان می‌دهد. نویسندگان این کتاب در جست‌وجوی پاسخ این سوال‌اند

گفتمان زیست‌محیطی یهودی نشان داده است که یهودیت در ذات خود دغدغه عمیقی درباره رفاه و سعادت جهان طبیعی دارد. این کتاب قصد دارد تا به گفتمان نوظهور یهودیت و محیط زیست با روش ساختن مفاهیم متعدد طبیعت در تفکر یهودی کمک کند تا زمینه‌ساز ایجاد الهیات طبیعی یهودی شود. ۲۱ نویسنده مقالات این کتاب محور کار خود را عهد عتیق و ادبیات ریینیک^{۳۱} قرار داده‌اند و رابطه بین نظریه خلقت و نظریه وحی در زمینه قانون طبیعی را بررسی می‌کنند و به مسائلی پیرامون طبیعت و اخلاق می‌پردازند. آنها از منظر سنت عرفانی یهود، گفتمان سکولار زیست‌محیطی و فرمان‌های دینی یهودی را به چالش می‌کشند.

۹- اسلام و محیط زیست (امامت الهی)^{۳۲}

این اثر، نهمین و آخرین کتاب از این مجموعه به شمار می‌رود که در سال ۲۰۰۳ میلادی تحت نظارت ریچارد سی. فالنتس^{۳۳}، فردریک ام. دنی^{۳۴} و عزیزان بهارالدین^{۳۵} در ۵۸۴ صفحه به چاپ رسیده است. مسلمانان با جمعیت یک میلیارد و چندصد میلیون نفری، حدود یک‌ششم جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند. عامه مردم در غرب، اسلام را معادل خاورمیانه و جهان عرب می‌دانند در حالی که ذکر این نکته مهم است که بدانیم در حدود هفتادوپنج درصد از مسلمانان در خاور دور در آسیا و حدود ۳۵۰ میلیون نفر از این جمعیت در

بنگلادش، پاکستان و هند زندگی می‌کنند و اندونزی بیشترین جمعیت مسلمان را در خود جای داده است. اقلیت‌های مسلمان در کشورهای مختلفی همچون فنلاند، اکوادور و نیوزلند اقامت دارند و بیشتر کشورهای غربی دارای جمعیت قابل توجهی از مسلمانان هستند. بسیاری معتقدند که اسلام در ایالات متحده بیشترین رشد را نسبت به سایر ادیان به خود اختصاص داده است. اسلام همانند مسیحیت و یهودیت، دینی توحیدی است و کتاب مقدس این دین قرآن کریم محور ایمان مسلمانان است. قرآن، رسول خدا حضرت محمد (ص) را الگوی مسلمانان معرفی می‌کند (۲۱:۳۳). بنابراین، حدیث که به ثبت گفتار و رفتار پیامبر می‌پردازد به‌نوعی مکمل قرآن است و مسلمانان را در درک بهتر شیوه زندگی اسلامی (شریعت) کمک می‌کند. قرآن مملو از اشارات به منابع ارزشمند حیاتی یعنی آب، هوا و خاک است و مسلمانان را از اسراف نهی می‌کند. از سوی دیگر احادیث نیز بیانگر دغدغه پیامبر درباره حفظ منابع طبیعی و توزیع عادلانه آنها در میان همه مردم است. اسلام از همان بنو پیدایش یعنی هزاروچهارصد سال پیش اصولی را برای شناخت زیست‌محیطی که لازمه کسب شایستگی خلیفه‌اللهی است، به انسان‌ها عرضه کرد.

اما پیدایش اخلاقیات زیست‌محیطی به مفهوم امروزی آن، پدیده‌ای نوظهور است. نخستین اندیشمندان مسلمان که به این حوزه پرداخت فیلسوف شیعه ایرانی پروفیسور سید حسین نصر بود که در کتاب «Prennis Philosophia» که با همکاری فریتنهوف شوان^{۳۶}، تیتوس بورکهارت^{۳۷} و رنه گنون^{۳۸} به رشته تحریر درآورد، این عقیده را مطرح کرد که حقایق جاودانه در تعدادی از سنت‌های فلسفی و فرهنگی تاریخی، شرح داده شده است.

انتقاد زیست‌محیطی نصر از جهان غرب با مجموعه سخنرانی‌های وی در دانشگاه شیکاگو در سال ۱۹۶۶ آغاز گردید که یک سال بعد در کتابی تحت عنوان «Man and Nature» منتشر شد.

کنفرانس اسلام و محیط زیست که بخشی از کتاب مورد بحث ما «Islam and Ecology» حاصل جمع‌آوری مقالات مطرح‌شده در این کنفرانس است، توسط جان گریه، فضلون خالد^{۳۹} و مری اولین تاکر سازماندهی و در روزهای هفتم تا دهم ماه مه سال ۱۹۹۸ در مرکز مطالعات ادیان جهان در مدرسه الهیات هاروارد برگزار شد. بعد از این رویداد، کنفرانس‌های دیگری در سطح جهان اسلام به این موضوع پرداختند (مانند کنفرانس تهران و جنه) که همگی از سوی دولت‌ها سازماندهی شده بودند. کتاب حاضر، شامل تعدادی از مقالات عرضه‌شده در این کنفرانس و چند مقاله دیگر است.

به عقیده بسیاری از متفکران مسلمان، بحران

زیست‌محیطی نشانه‌ای است از یک فاجعه بزرگ‌تر یعنی دور شدن انسان‌ها از زندگی‌ای که مطابق با خواست خداوند است. یک جامعه مبتنی بر عدالت که در آن روابط انسان‌ها با یکدیگر و با خداوند به‌طور شایسته برقرار گردیده است به‌راحتی دچار معضلات زیست‌محیطی نخواهد شد. کتاب حاضر در پنج فصل تنظیم گردیده که عبارت‌اند از:

۱) خدا، انسان و طبیعت (۲ جلد) چالش تفسیر (مجدد) ۴۰
۳) محیط زیست و عدالت اجتماعی (۴) به سوی جامعه‌ای پایدار (۵) باغ اسلامی، استعاره‌ای از بهشت.

بخش نخست: مقالات این بخش «خدا، انسان و طبیعت»، دیدگاه اسلام را درباره نظام کیهانی شرح می‌دهند و عبارتند از:

الف) نخستین مقاله با عنوان «شناخت اخلاقیات زیست‌محیطی از منظر قرآن» به قلم ابراهیم اوزدمیر^{۴۱} با تمرکز بر قرآن، مقدمه‌ای مناسب در شناخت دیدگاه اسلام درباره جایگاه انسان در سلسله‌مراتب وجود محسوب می‌شود. اوزدمیر با تفسیر کهن و جدید معتقد است که فرد مسلمان اگر به‌درستی رابطه بین خالق، انسان‌ها و مخلوقات دیگر را که در قرآن شرح داده شده درک کند در این کتاب آسمانی، اخلاقیات زیست‌محیطی اسلام را پیدا خواهد کرد.

ب) دومین مقاله با عنوان «جهان زنده: طبیعت در مثنوی جلال‌الدین رومی» نوشته آل. کلارک^{۴۲} است. وی کیهان‌شناسی‌ای را که در اشعار عرفانی جلال‌الدین مولوی یافت می‌شود توضیح می‌دهد. از دیدگاه مولوی کل جهان زنده است و انسان‌ها تنها بخشی از خلقت الهی‌اند که در آن همگی موجودات خداوند را تسبیح می‌گویند:

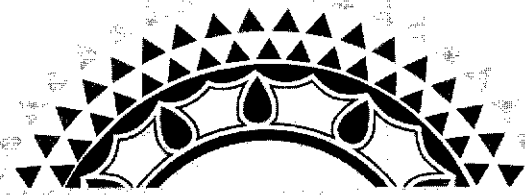
باد و خاک و آب و آتش بنده‌اند/ با من و تو مرده با حق زنده‌اند (۱:۸۳۸)

و نیز:
آدمی منکر ز تسبیح جماد/ وان جماد اندر عبادت اوستاد (۳:۱۴۹۷)

یا در جای دیگر می‌فرماید:
نطق آب و نطق خاک و نطق گل / هست محسوس حواس اهل دل (۳:۳۳۹)

ج) سعیدیه خاورخان چشتی^{۴۳} در مقاله خود با عنوان «فطرت: الگویی اسلامی برای بشریت و محیط زیست»، تفسیری زیست‌محیطی بر اساس مفهوم فطرت در اسلام را پیشنهاد می‌کند که به‌مثابه ماهیت و ذات ابدی اشیاء تعبیر می‌شود. وی می‌افزاید که ماهیت بنیادین (فطرت) بشر هماهنگ با محیط زیست او آفریده شده است. بنابراین وجدان زیست‌محیطی چیزی است که نیاز به آموزش ندارد بلکه باید آن را بیاید کرد.

بخش دوم: مقالات این بخش ما را به تفکر درباره این امر تشویق می‌کند که چگونه می‌توان جهان‌بینی

اسلامی معاصر را در زمینه معضلات زیست‌محیطی فعلی به کار برد.

الف) نخستین مقاله این فصل به قلم دکتر سید حسین نصر و تحت عنوان «اسلام، دنیای اسلامی معاصر و بحران زیست‌محیطی» ارائه شده است. وی در این مقاله به موانع زیادی که بر سر راه تحقق اخلاقیات زیست‌محیطی اسلام در دنیای معاصر وجود دارد اشاره و راه‌هایی را برای غلبه بر این موانع پیشنهاد می‌کند.

ب) ماولید عزالدین^{۴۴}، یکی از نخستین اندیشمندان مسلمانی است که مسائل زیست‌محیطی را به مثابه معضلی اساسی مطرح کرد. وی در مقاله خود «اسلام و محیط زیست: فرضیه و عمل» به مسائلی چون بحران‌های آلودگی، کمبود آب و دیگر معضلات پیش روی جهان اسلام اشاره می‌کند.

ج) نعمان الحق^{۴۵} در مقاله‌ای با عنوان «اسلام و زیست‌بوم: اصلاح و بازسازی» با مراجعه به منابع اصلی اسلام یعنی قرآن، حدیث و شریعت اسلامی، در جست‌وجوی کشف این مطلب است که چگونه اسلام سنتی می‌تواند مسلمانان را در مواجهه با معضلات زیست‌محیطی هدایت کند.

د) عبدالعزیز سعید^{۴۶} و ناتان سی. فانک^{۴۷}، به قرآنی زیست‌محیطی از مفاهیم سنتی اسلام مانند «توحید» و «سلام» (صلح) می‌پردازند و معتقدند که مسائل زیست‌محیطی ناشی از نادیده گرفتن معنای واقعی «اسلام» است که آن هم به علت غفلت از توحید به وجود آمده است.

عثمان عبدالرحمان لیولین^{۴۸} در مقاله خود: «مبنایی برای ایجاد رشته حقوق زیست‌محیطی اسلامی» نگاهی کلی و جامع به کیفیت تعامل شریعت سنتی اسلامی با مدیریت زیست‌محیطی می‌افکند و با ذکر این مطلب که بسیاری از قوانین شریعت اسلامی در اکثر کشورهای مسلمان اجرا نمی‌شود، راه‌حلی مشخص برای تفسیر این قوانین و اجرای آنها پیشنهاد می‌کند.

و) مقاله بعدی با عنوان «محیط زیست‌گرایی اسلامی: موضوعی در خور بررسی» به قلم ریچارد سی فالتس^{۴۹} راه عبور از نظریه‌پردازی تا عمل را با نشان دادن چگونگی کاربردی شدن اصول اسلامی در حفاظت از محیط زیست در سطوح دولتی و عمومی در جمهوری اسلامی ایران، بررسی می‌کند.

ز) کاوه افراسیابی در مقاله «به سوی الهیات زیست‌محیطی اسلام» بر این عقیده است که اگرچه اسلام دارای منابع مهمی درباره احترام به محیط زیست است اما متفکران مسلمان باید گامی فراتر بزنند و در صورتی که انتظار دارند که سنت به‌طور موثر به بحران‌های فعلی پاسخ دهد باید به بازنگری بعضی از پیش‌فرض‌های اولیه خود بپردازند.

مقالات بخش سوم:

الف) فضلون خالد^{۵۰} در مقاله «محیط زیست و عدالت اجتماعی» ریشه‌های بحران زیست‌محیطی را در مدرنیته غربی می‌یابد که در چند قرن گذشته بر جوامع اسلامی تحمیل شده است.

ب) یاسین داتن^{۵۱} به بررسی بعضی جنبه‌های دنیای مدرن مثلاً نظام بانکداری جهانی که مبتنی بر سود است می‌پردازد و در مقاله خود «بحران زیست‌محیطی زمان ما: پاسخ اسلامی»، معضلات زیست‌محیطی را ناشی از سودجویی بی‌خوصصر به قیمت نابودی جوامع انسانی می‌داند.

ج) هاشم اسماعیل دوکرت^{۵۲} در مقاله «اسلام، جامعه اسلامی و دغدغه‌های زیست‌محیطی: یک الگوی توسعه بر اساس جامعه نظام‌مند اسلام»، با تایید نظریه داتن این نکته را شرح داده است که چگونه نظام اسلامی مدرن نظری (فرضی) با نظام موجود فعلی تفاوت دارد.

د) نوال عمار^{۵۳} در مقاله «عدالت زیست‌محیطی و حقوق انسانی زنان در اسلام» نقدی اکوفمینیستی^{۵۴} را با بررسی عدالت اجتماعی اسلامی ترکیب می‌کند و نتیجه می‌گیرد که مسائل زیست‌محیطی باید در زمینه‌ای وسیع‌تر که حقوق زنان در دسترسی مساوی به منابع طبیعی و اجتماعی را فراهم سازد مورد موشکافی قرار گیرد.

بخش چهارم (به سوی جامعه‌ای پایدار):

الف) با مقاله محمداسلم پرویز^{۵۵} تحت عنوان «نوآوری علمی و المیزان» به بررسی مفهوم قرآنی توازن «المیزان» می‌پردازد. وی با ارائه الگوهایی از جوامع معاصر به چگونگی نادیده انگاشتن این اصل قرآنی می‌پردازد.

ب) دومین مقاله این بخش به قلم صفی‌الدین ا. حامد^{۵۶} با عنوان «ظرفیت‌سازی برای توسعه پایدار: مشکل اسلامی کردن موسسات زیست‌محیطی» به بررسی توسعه‌دهنده جوامع معاصر اسلامی از دیدگاهی وسیع‌تر می‌پردازد. حامد با پیش از حد خوشبینانه خواندن آرمانگرایی بعضی از نویسندگان قبلی می‌پرسد که تا چه حد مدل‌های خالص اسلامی می‌تواند در عمل کاربرد داشته باشد.

ج) نانسی دبلو. جبرا^{۵۷} و جوزف جی. جبرا^{۵۸} نمونه‌هایی از برنامه‌های تنظیم خانواده در کشورهای اسلامی مصر و ایران را بررسی می‌کنند. عنوان مقاله آنها «اسلام، محیط زیست و برنامه‌ریزی برای خانواده: دو نمونه ایران و مصر» است.

محمد یوسف صدیق^{۵۹} به بررسی تجربه بنگلادش یکی از پرجمعیت‌ترین کشورهای اسلامی و از فقیرترین کشورهای جهان می‌پردازد تا ثابت کند که حفاظت از محیط زیست نمی‌تواند جلای از تلاش برای از بین بردن فقر باشد. «یک سفر زیست‌محیطی در بنگلادش اسلامی» عنوان مقاله یوسف صدیق است.

«اسلام در نظریه توسعه و برنامه‌ریزی مالزی» نوشته ابوبکر عبدالمجید^{۶۰} پنجمین مقاله این فصل است

که نویسنده اصول زیربنایی توسعه مالزی را با تعاریف اسلامی از عدالت اجتماعی سازگار می‌داند. برنامه توسعه مالزی چشم‌انداز سال ۲۰۲۰ نام دارد.

در آخرین مقاله این فصل که به قلم تعظیم ر. قسام^{۶۱} با عنوان «شکبه توسعه آفاخان: اخلاقیات توسعه پایدار و بیداری اجتماعی» به بررسی پروژه‌های تحت حمایت بنیاد آفاخان پیشوای اسماعیلیان می‌پردازد.

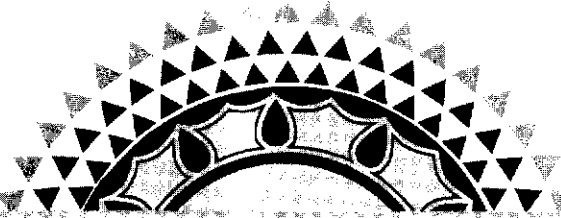
فصل پنجم: در این فصل ابتدا آتیلیو پتروچیولی^{۶۲} در مقاله خود با عنوان «طبیعت در شهرسازی اسلامی: باغ واقعی و باغ استعاره» به بررسی شیوه‌هایی می‌پردازد که جوامع سنی اسلامی جایگاه خود را در نظام طبیعت از طریق معماری و ساختن باغ‌ها، نشان داده‌اند.

جیمز ال. وسکاوت^{۶۳} در مقاله‌ای با نام «از جنات قرآن تا باغ‌های لاهور» مثال‌هایی را از باغ‌های سلطنتی ساخته‌شده در عصر امپراتوری مغول در لاهور پاکستان در طی قرن هفدهم ارائه می‌کند.

فرزانه میلانی در مقاله «درختان به مثابه اجداد: اکوفمینیسم و شعر فروغ فرخزاد» به استعاره باغ در شعر شاعر فمینیست معاصر، فروغ فرخزاد می‌پردازد.

در پایان باید یادآوری کنیم که نادیده انگاشتن دین بزرگی همچون آیین زرتشتی، از سوی دست‌اندرکاران این مجموعه جای بسی تعجب دارد. در اینجا بطاختنصر، بخشی از آموزه‌های ناظر به طبیعت را در این دین بررسی می‌کنیم. بر پایه آموزش‌های زرتشت که در کتاب سترگ اوستا، کهن‌ترین کتبخینه مکتوب ایران باستان منعکس شده است، خاک «مادر زندگی» و بنیان همه تجلیات حیات بر روی سیاره ماست. اوستا جریان مستمر میرایی

و زبایی موجودات زنده را «چرخ زندگی» نامیده که به وسیله آن انرژی‌های زندگی‌ساز گوناگون از خاک به درون گیاه و جهان جانوری سفر کرده و از آنجا دوباره به خاک برمی‌گردد. در اوستا، نیایشی مخصوص خاک «مادر زندگی» وجود دارد. تومانی با همزاد نیایش مادر زندگی «نیایش آب» مطرح شده است. زیرا آب به عنوان حامل زندگی کماهمیت‌تر از خاک نیست و خاک تنها در مجاورت رطوبت می‌تواند نمربخش شود. نیایش دیگر در اوستا «نیایش پدر زندگی» یا خورشید است یعنی بزرگ‌ترین منبع انرژی که بدون آن زندگی در این سیاره ممکن نخواهد بود. نیایش دیگر «نیایش نفس زندگی» یعنی هواست. در اوستا آمده است: «جایی که نفس هست زندگی هسته جایی که زندگی هست نفس هست. نفس کشیدن عین حیات است.» نیایش دیگر، نیایش «آتش زندگی» است که در واقع کنایه از نیروی زیست است. وقتی اوستا می‌گوید: «آتش زندگی را با چوب‌های پاک برپا دار.» به این معنی است که انسان باید جریان‌های حیاتی تن را فقط با غذاهای شایسته و مناسب برای نیروی زیست انسانی، برقرار سازد. آتش مظهر و نشان پاکی است، در روحانیت آدمی چنانکه نیروی زیست در

فلسفه در دانشگاه آتکارا و نویسنده کتاب‌هایی چون ابعاد اخلاقی رویکرد انسانی به طبیعت و چند کتاب و مقاله دیگر.

۴۲. **L. Clarke**، وی دارای مدرک دکتری از موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا. بعضی از آثار او عبارتند از «ظهور و افول نقیذ در تشیع»، «تفکر عرفانی در اسلام» و... وی دارای

دکترای تعلیم و تربیت از دانشگاه کورنل آمریکا و یکی از نویسندگان کتاب «تاریخچه داتره المعارفی معنویت جهانی».

۴۴. **Mawil Izzi Dien**، استاد مدعو در دانشگاه در پنسیلوانیا بوده است و در زمینه تصوف، دین و تاریخ روشنفکری اسلامی تحقیق می‌کند.

۴۶. **Abdul Aziz Said**، استاد در مدرسه خدمات بین‌المللی دانشگاه آمریکایی و نویسنده کتاب «مفاهیم سیاسی بین‌المللی در چشم‌انداز جهانی».

۴۷. **Nathan C. Funk**، استاد مدعو رشته علوم سیاسی در دانشگاه واشنگتن و یکی از نویسندگان کتاب «مساله صلح و جنگ در اسلام».

۴۸. **ar-Othman Abd-Rahman Liewellyn**، وی یکی از برنامه‌ریزان زیست‌محیطی در عربستان سعودی و عضو کمیسیون جهانی مناطق حفاظت‌شده است.

۴۹. **Richard C. Foltz**، بنیانگذار مرکز اسلامی زیست‌محیطی و یکی از نویسندگان کتاب «قرآن، خلقت و حفاظت از محیط».

۵۱. **Yasin Dutton**، وی تحصیل کرده کالج مسیحی آکسفورد و نویسنده چندین مقاله و کتاب از جمله کتاب «اصول شریعت اسلامی» است.

۵۲. **Hashim Ismail Dockrat**، بنیانگذار و مدیر موسسه توسعه انسانی و زیست‌محیطی است. از وی کتاب «بهریزی جامعه آزاد» در سال ۱۹۹۶ به چاپ رسیده است.

۵۳. **Nawal Ammar**، استادیار مطالعات مربوط به عدالت و انسان‌شناسی در دانشگاه ایالتی کنت آمریکا است و در موضوعاتی چون زنان و عدالت، و زنان مهاجر و زندانی تحقیق نموده است.

۵۴. **Ecofeminism**، **Mohammad Aslam Parviz**، استاد دانشگاه دهلی و رئیس بنیاد علمی علوم و محیط زیست در هند است.

۵۶. **eldin A. Hamed-Safei**، مشاور برنامه‌ریزی زیست‌محیطی و محقق در موضوع توسعه بین‌المللی است و در حوزه آمریکای شمالی و خاورمیانه کار می‌کند.

۵۷. **Nancy W. Jabbra**، وی انسان‌شناس، استاد و مدیر مرکز مطالعات زنان در دانشگاه مری‌مونت و نویسنده کتاب «چالش‌های زیست‌محیطی» است.

۵۸. **Joseph G. Jabbra**، استاد علوم سیاسی در دانشگاه مری‌مونت لس‌آنجلس است و آخرین اثر وی «فساد کجاست؟» نام دارد.

۵۹. **Mohammad Yusuf Siddiq**، استاد دانشگاه شارجه امارت و نویسنده چند مقاله در داتره‌المعارف اسلام است.

۶۰. **Abubakar Abdul Majeed**، وی استاد دانشکده داروسازی دانشگاه تکنولوژی مارا در مالزی و نویسنده کتاب‌های «اخلاقیات زیستی»، «ایمان و علم»، «زمین و آسمان» و چند اثر دیگر است.

۶۱. **Tazim R. Kassam**، استادیار مطالعات اسلامی در دانشگاه سیراکوز و نویسنده کتاب «سرودهای حکمت و حلقه‌های سماع».

۶۲. **Aittlio Pertuccio**، استاد معماری اسلامی در دانشگاه MIT و بنیانگذار مرکز تحقیقات زیست‌محیطی اسلامی در سال ۱۹۸۳.

۶۳. **Wescoat**، استاد رشته معماری در دانشگاه ایلینویز و مشاور پروژه حفاظت از تاج محل هند است.

* کتاب فوق توسط نویسنده مقاله در حال ترجمه است.

۸. **یهود**: حوا تیروش ساموئلسون، استادیار تاریخ دانشگاه ایالتی آریزوناست.

۹. **اسلام**: ریچارد فالنس، استادیار رشته دین‌پژوهی، منابع طبیعی، تاریخ و مطالعات آسیایی در دانشگاه فلوریداست.

فردریک دنی، استاد مطالعات دینی در دانشگاه کلرادو در بولدر (Boulder) است. عزیزان بهارالدین، مدیر مرکز گفت‌وگوی تمدنی در دانشگاه مالایا در کوالالامپور است.

یادداشت‌ها:

1. World Religions and Ecology
2. Anthropocentric
3. Incarnational Christology
4. Mary Evelyn Tucker
5. John Grin
6. Center for Respect of Life and Environment of the Humane Society of the United States.
7. Buddhism and Ecology (The Connection of dharma and deeds)
8. Duncan Ryuken Williams
9. Confucianism and Ecology: (The Interrelation of Heavens Earth and Humans)
10. John H. Berthrong
11. The Nature of the Critique
12. The Context for Response
13. Christianity and Ecology (Seeking Well-being of earth and Humans)
14. Dieter D. Hessel
15. Rosemary Radford
16. Hinduism and Ecology (The Intersection of Earth, Sky and Water)
17. Christopher Key Chapple
18. Flowing sacracity, and Risking Profanity
19. Yamuna
20. Ganga
21. Namada
22. Indigenious traditiny: The Interbeing of Cosmology and Community)
23. Daoism and Ecology (Ways within a Cosmic landscape)
24. Liu Xiaogan
25. James Miller
26. N. J. Girardot
27. Nonviolence
28. Jainism and Ecology (nonviolence in the web of life)
29. Judaism and Ecology (Created World and Revealed Word)
30. Hava Tirosh Samuelson
31. Rabbinic
32. Islam and Ecology (A Bestowed Truth)
33. Richard C. Foltz
34. Frederick M. DENNY
35. Azizan Baharuddin
36. Frithjof Schuon
37. Titus Burekhardt
38. Rene Guenon
39. Fazlun Khalid
40. The Challenge of Re(Inter)pretation)

۴۱. **Ibrahim Ozdemir**، ابراهیم اوزدمیر استاد تاریخ

زبان اوستایی نشانه و کنایتی از پاکی تن است.

نیایش دیگر اوستایی نیایش «برادر درخت» است. بنابر سخنان زرتشت، انسان‌ها و درختان به‌منابه برادر هستند و بدون یاری و تعاون هم نمی‌توانند به‌درستی زندگی کنند. بر پایه این آموزش‌ها بر هر پدری به‌هنگام تولد فرزند لازم است که به یادبود چنین واقعه‌ای درختی بکارد و این کار در هر سالگرد تولد کودک تکرار می‌شود و زمینی که پدر بدین ترتیب در آن درختکاری کرده است به عنوان میراث به فرزند می‌بخشد. در آیین زرتشت انسان همانقدر بخشی از طبیعت است که جانوران و گیاهان.

آدمی نماینده خداوند در زمین است و کار آفرینش و سازندگی را با استمداد از سه قانون مقدس «کردار نیکه گفتار نیک و اندیشه نیک» بر روی زمین ادامه می‌دهد.

هر گاه به معنی اصلی و ساده دین زرتشتی توجه کنیم، درمی‌یابیم که آموزه‌های زرتشت به‌راستی انسان را به جهان پیوند می‌دهد و هر گونه نمود و حرکت آدمی را با همه نیروهای طبیعت و کیهان نزدیک می‌سازد. این همان معنای واقعی واژه اوستا: «کتاب زندگی» است. ۶۴

معرفی کوتاه سرویراستاران کتاب‌ها:

۱. **بودیسم**: مری اولین تاکر، استاد دین‌پژوهی در دانشگاه Bucknel و یکی از سرویراستاران کتاب "World Views and Ecology" و کتاب "Bddhism and Ecology" است.

دانکن ریوکن ویلیامز، متخصص در تاریخ دینی ژاپن است و در دانشگاه هاروارد تدریس می‌کند.

۲. **کنفوسیوس**: جان برترانگ استادیار رشته "Academic and Administrative affairs" در مدرسه الهیات دانشگاه بوستون است.

۳. **مسیحیت**: دیتر هسل مدیر برنامه (محیط زیست و عدالت و ایمان) و معاون بخش "تربیت و آموزش الهیاتی برای مقابله با چالش زیست‌محیطی" است.

رزماری رادفورد رویتر استاد الهیات در دانشکده الهیات انجیلی گارت (Garrett) است.

۴. **هندوئیسم**: کریستوفر کی‌چاپل، استاد مطالعات کلامی و مدیر مطالعات مربوط به حوزه آسیا و اقیانوس آرام در دانشگاه Loyola Marymount است.

۵. **سرخپوستی**: جان ا. گریه، استاد دین‌پژوهی در دانشگاه باکتل است. وی نویسنده کتاب شمن: نمونه‌هایی از درمانگری در سبیری و اجیبوی (Ojibway) و یکی از سرویراستاران کتاب «جهان‌بینی‌ها و محیط زیست» است.

۶. **تائوئیسم**: آن. جی. گیراردوت، استاد برجسته دین‌پژوهی در دانشگاه لهای (Lehigh) است. جیمز میل محقق در دین تائوئی در "University of Queen" در کینگستون اونتاریو است. لیو زیائوگان، استاد دانشگاه ملی سنگاپور است.

۷. **چاینینزم**: ر.ک. به چایل.